

ORTADOĞU'DA DEĞİŞİM SÜRECİ VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI¹

Zafer AKBAŞ²

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Ortadoğu'da meydana gelen değişimin nedenlerini, sürecin işleyişini ve muhtemel sonuçlarını ortaya koymaktır. Bu amaca ulaşmak için, Ortadoğu'daki ekonomik, politik ve sosyal duruma odaklanılmıştır.

Çalışmada Ortadoğu'daki değişimin nedenleri, sürecin nasıl işlediği ve değişimle birlikte meydana gelen sonuçlar arasında ilişki kurulmuştur. Ayrıca sosyal medyanın olayların seyrini etkilediği varsayımından hareket edilerek, sürecin ileride ortaya çıkması muhtemele sonuçlarının; aktörlerin tutumuna ve konjonktürel unsurlara bağlı olduğu değerlendirilmiştir.

Çalışmanın diğer bir amacı sürece yönelik Türk dış politikasını değerlendirmektir. Türkiye için dile getirilen "model ülke" tartışmasına yer verilerek, Arap Baharı'na yönelik Türk dış politikasının, başta ABD olmak üzere, Batı ile uyumlu olduğu ama aynı zamanda kendine has özellikler de taşıdığı vurgulanmıştır. Literatür taraması yapılarak gerçekleştirilen çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Türkiye, Arap Baharı, Demokrasi, Sosyal Medya, ABD

CHANGING PROCESS IN THE MIDDLE EAST AND TURKISH FOREIGN POLICY

ABSTRACT

The purpose of this study is to present the reasons for the change in the Middle East, functioning of its process and the likely results. To achieve this goal, it was focused on economic, political and social situation in the Middle East.

In this study, the relationship was established between the causes of change in the Middle East, how the process works and the results that occur together with the change. Also, by the assumption of social media affects the course of events, the emergence of possible outcomes of the process in the future have been evaluated as depending on behavior of the actors and cyclical factors.

Another objective of the study is to assess process oriented Turkish foreign policy. By including debate that raised for Turkey "model country", Turkish foreign policy towards the Arab spring, is emphasized as compatible with the West, particularly the United States, but carrying its own unique features too. Qualitative research method was used in the study carried out by literature review.

Keywords: Middle East, Turkey, the Arab Spring, Democracy, Social Media, US

¹Bu çalışma aynı adla 19 Nisan 2012 tarihinde, Turgut Özal Uluslararası Ekonomi Ve Siyaset Kongresi-II: Küresel Değişim ve Demokratikleşme, adlı kongrede sunulmuştur.

² Yrd.Doç.Dr., Düzce Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: zaferakbas@duzce.edu.tr

1.GİRİŞ

Ortadoğu Bölgesi, İki Dünya Savaşı'ndan sonra, sahip olduğu özellikler nedeniyle, sürekli bir mücadele alanı olagelmıştır. Bölge ülkelerinin otoriter rejimleri, halkları üzerinde bir baskı unsuru olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Ancak bu yapının sürdürülebilir olmadığı “Arap Baharı” olarak adlandırılan sürecin başlaması ile daha iyi anlaşılmıştır.

Büyük Britanya'nın çekilmesinden sonra bölgeye yerleşen ve bölge kontrolünü elinde bulunduran ABD, 11 Eylül 2001 saldırıları sonrasında bölgede faaliyetlerini farklılaştırarak artırmıştır. Demokrasi, insan hakları, kadının sosyal hayat içindeki rolü ve benzeri konularda bir dizi çalışma başlatan ABD, bunun yanında benzer alanlardaki proje ve çalışmaları da desteklemiştir. Ortadoğu'da başlayan değişim süreci, iç ve dış aktörlerin etkileriyle ülkelerin rejimini değiştiren bir karaktere bürünmüştür. Bölgenin bu özelliği bölgesel aktörlerin tamamına az ya da çok yansımıştır. Bölgede tarihsel süreç içinde yaşanan en önemli değişimlerden biri de 2010 yılı sonunda Arap Baharı ile başlayan değişim sürecidir.

Bölgede Arap Baharı ile başlayan değişim sürecinin iyi yönetilememesi halinde; iç çatışma ve siyasal istikrarsızlık baş gösterebilir. Süreç şiddet içermek ve can kaybına neden olmakla beraber, daha demokratik rejimlerin de doğmasına neden olabilir.

Bölgenin en önemli aktörlerinden biri olan Türkiye, kuşkusuz Ortadoğu Bölgesi ile olan bağları nedeniyle, yaşanan gelişmelerden doğrudan etkilenmektedir. Türkiye, sürecin başından itibaren, aktif bir dış politika izleyerek, süreçte rol üstlenmeye çalışmıştır.

Türkiye'nin insan odaklı ve dışarıdan askeri müdahaleyi önlemeye yönelik dış politik tutumu, bölge halkları arasında Türkiye'ye güven duyulmasına neden olmuştur. Süreci yaşayan ülkelere, insan haklarına saygı göstermeyi, halklarının can ve mal güvenliğini sağlamayı, siyasal reformlar yapmayı salık veren Ankara, halkların yanında olduğunu deklare etmiştir.

Çalışmada, sürecin ortaya çıkış nedenlerinin neler olduğu ve değişimin ne yöne evrilebileceği sorularına cevap aranmıştır. Ayrıca Türkiye'nin sürece ilişkin duruşunun ve dış politikasının temel esaslarının da neler olduğu saptanmaya çalışılmıştır.

2. ORTADOĞU'DA MEVCUT DURUM, DEĞİŞİM SÜRECİ VE NEDENLERİ

Arap dünyası Birinci Dünya Savaşı sonrası Batılı güçler tarafından tepeden inmece bir yapıya oturtulmuştur. Bu yapı, suni temeller üzerine inşa edilmiştir. Arap dünyasındaki sunilik, coğrafi sınırlardan, etnik unsurlara, halktan ve kendi geçmişinden kopuk kırılğan politik ve yönetsel yapılara, sosyal bölünmüşlüklere ve en nihayetinde ekonomik kırılğanlıklara varıncaya değin bir dizi olgunun bileşiminden meydana gelmiştir.

Uluslararası düzende zaman içinde meydana gelen değişimler, Ortadoğu coğrafyasında ya hissedilmemiş ya da çok az hissedilmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesi sonucu uluslararası alanda yaşanan değişimler, Ortadoğu'da etkisiz kalmıştır. Küreselleşmenin getirdiği değişimler, yakın zamana kadar Ortadoğu'da varlık gösterememiştir. Ortadoğu'da değişimlerin ancak son on yılda başladığı görülmüştür. Bu değişim, Arap Baharı olarak adlandırılan halk hareketlerinin başlaması ile birlikte güçlenerek ivme kazanmıştır. Bu süreçte başlayan değişimin yönü, içeriği, etki çapı ve hızı uluslararası aktörlerin tutumu ile diğer politik ve sosyal gelişmelere bağlı olup; zamanla ortaya çıkacaktır.

Ortadoğu, 1. Dünya Savaşı'nın ardından yapay müdahalelerle adeta yolundan saptırılmıştır. Arap Baharı, bölgenin doğal seyrine kaldığı yerden devam etmesi anlamını taşımaktadır (Laçiner, Eylül 2011). Bu değişimi besleyen siyasal, ekonomik, sosyal ve politik unsurlar bulunmaktadır.

Arap Baharı'nın görünürdeki tetikleyici nedeni, Tunuslu Muhammed Buazizi'nin kendini yakması gibi görünse de, aslında daha derin ve köklü nedenler söz konusudur. Yaşananların nedenleri daha çok ekonomik, tarihi, sosyal, politik ve psikolojik unsurlarda aranmalıdır. Kuşkusuz bu halk hareketlerinin içsel ve dışsal etkenleri vardır. Ayrıca Arap Baharı ve yaşadığı ülkeler monolitik bir yapıya sahip değildir. Ülkeden ülkeye değişen, geçmişten gelen tecrübelerin, kişilerin ve grupların tutumlarının da önemli ve etkili olduğu bir süreç söz konusudur. Bu nedenlerden ötürü sürecin evriliş şekli her ülkede aynı yönde olmayabilir.

2.1. Ekonomik ve Sosyal Durum

Arap Baharı'nın nedenlerine yönelik birçok unsur ifade edilebilir ama hem mevcut ekonomik durumdan hareketle, hem de isyanda kullanılan söylemlerden hareketle; bölge halkının yoksulluğunun, fakirliğinin, politik yapılardaki ekonomik ve politik kayırmacılığın ve yolsuzluğun en önemli nedenler olduğu söylenebilir.

Pollack'a (2011: 2-3) göre Arap ekonomilerinin batı ekonomilerinden geri kalması, Arap eğitim sisteminin modern öncesi eğitim sistemine sahip olması, Arap okul ve üniversitelerinin öğrencilerini, modern küresel bilgi çağına ve ekonomisine hazırlamamış olması, yaygın yoksulluk ve yolsuzluklar Arap Baharı'nın temel nedenleri olarak sayılabilir. Ayrıca aksak hukuk sistemi ve sorunları gidermekten kaçınan bir yasama sistemi ile yaygın işsizlik de Arap Baharı'nın en önemli nedenlerindedir.

Günümüzde 22 Arap ülkesinin milli gelirinin toplamı İspanya'dan azdır. Bölge halkının üçte biri günde 2 doların altında gelire yaşamaktadır. Halkın sadece yüzde 1.6'sının internet bağlantısı bulunmaktadır. Arap gençlerin yarısından fazlası, ilk çıkacak fırsatta göç etmek istemektedir (Şafak, 2004).

Ekonomik olarak yoksulluk, işsizlik, eğitilmiş gençlerin çaresizliği, genç nüfusun oluşturduğu demografik baskı, hayat pahalılığı ve ücretlerin çok düşük olması, sosyal adaletsizlik, yolsuzluklar, rüşvet, hukuktan yoksunluk, liderler ile yakın çevresinin ve bürokrasinin sahip olduğu ekonomik güç ile servetin yarattığı öfke, halk hareketlerini tetiklemiştir (SAE, 2011: 3). Arap Baharı'nın sosyal tabanını oluşturan özellikle genç nüfusun işsizliği, hoşnutsuzluğu, rejimlere duyulan sosyal öfkenin ve tepkinin boyutunu etkilemiştir.

Orta Doğu Bölgesi'nin ekonomik sorunlarının başında; yüksek enflasyon, dış borç ve işsizlik oranları ile reform ihtiyaçları gelmektedir. Cezayir, İran, Lübnan, Yemen ve Filistin gibi Ortadoğu ülkelerinde işsizlik oranı yüzde 30-35'lere varmaktadır. Orta Doğu'da ekonomik zenginlik bakımından da iki zıt kutup vardır. Birleşik Arap Emirlikleri ve Kuveyt, kişi başına düşen gelire bölgenin en zengin ülkeleri iken, Ürdün ve Yemen ise kişi başına düşen gelir bakımından, bölgenin ve dünyanın en fakir ülkeleridirler (Yılmaz, 2011: 66).

Hemen hemen her Arap ülkesinde eğitilmiş gençlerin işsizliği büyük bir sorundur. Üniversite mezunu olmasına rağmen iş bulamayan, geleceğe dair umutları rejimlerin yanlış politikaları sonucu sürekli aşındırılan gençler, Arap Baharı'nın asıl aktörü olmuşlardır. Sosyal medyayı çok iyi kullanan, dünyadaki değişimden haberdar olan gençler, rejime yönelik tepkilerini hem sanal ortamlarda hem de meydanlarda gösterme ihtiyacı duymuştur. Arap gençlerinin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal durum öfkenin sokağa taşmasına ve rejimleri değiştirmesine neden olmuştur.

2.2. Otokratik Rejimler ve Demokratik Kültür Eksikliği

Ortadoğu ülkeleri, aşiretlerin hâkim olduğu siyasal yapılara sahiptir. Bu siyasal yapı, en tepe yöneticinin ve yakın akrabasının tercihleriyle şekillendirilmiştir. Mısır, Suriye, Libya

ve daha birçok Arap ülkesi yıllar yılı demir yumrukla yönetilmiştir. Bu yönetim tarzı, birçok Arap ülkesinde hala varlığını devam ettirmektedir.

Arap rejimlerinin oligarşik yönetim anlayışı dönemsel değildir. Devlet başkanları neredeyse hayatları boyunca rejimin başında kalmakta, ancak yönetemez hale geldiklerinde, rejimi yönetme yetkisini zorunlu olarak devretmektedirler. Ancak, bu devir sorunsuz olmadığı gibi demokratik usullere de uygun değildir. Yönetme yetkisi bu defa eski yöneticiden mirasçılara geçmektedir. Genelde en büyük erkek evlat, rejimi yönetme yetkisini devralmaktadır. Halk, bu süreçleri adeta uzaktan seyretme pozisyonundadır. Bu nedenle uygulamada katılımcı ya da müzakereci demokrasiden söz etmek, maalesef “abesle iştigal”e dönüşmektedir.

Bölgenin uzun sayılabilecek bir sömürge yönetiminde kalmasının yanında, aile klan bağlarının güçlü olması, Ortadoğu’ya demokrasinin girememesinin temel nedenlerindedir. Bu durum, otoriter yönetimlere zemin hazırlamakta, onları beslemekte ve değişime yönelik direnci artırmaktadır. Arap toplumlarının sanayileşememesi nedeniyle bireyselleşememesi, yöneticilerin meşruiyetini dinsel nedenlere dayandırması ve Batılı devletlerin de çıkarlarına ters düşmediği sürece bölge devletlerine demokrasi baskısı yapmaması, Araplarda demokratik değerlerin gelişmesini engellemiştir (Yılmaz, M., E., 2011: 68).

Demokratik hakların sınırlılığı, uzun yıllar süren iktidarlar, hemen hemen tüm ülkelerde siyasete katılımın sınırlı olması, siyasete katılımın engellenmesi, baskıcı ve sınırlayıcı rejimler, sınırlı basın özgürlüğü, babadan oğula geçen halktan kopuk otoriter yönetimlerin varlığı, toplumsal hareketleri tetikleyen diğer unsurlardır (SAE, 2011: 3). Ayrıca Mısır, Tunus ve Libya gibi ülkelerde yıllarca hüküm süren ve halkı demokrasiden yoksun bırakan liderler, ülkelerinin demokrasi tecrübesi kazanmasına da engel olmuştur (SDE, Eylül 2011).

Günümüzde Ortadoğu’da yaşanan değişim talebinin en güçlü nedeni, demokratik talepler olduğu gibi, halk hareketleri sonrasında elde edilebilecek en büyük sonuç ya da kazançlardan biri de, bölgede demokrasinin güçlenmesi olacaktır. Ancak bu süreç, zorluklarla doludur. Sürecin maliyeti de son derece yüksektir. Hiç kuşku yok ki en büyük maliyet ise demokrasi kazanımları için kan dökülüyor olmasıdır.

Brzezinski, Ortadoğu’nun en büyük ihtiyaçlarından birinin demokrasi olduğunu, ancak bunun doğru yöntemlerle yapılmaması halinde, bölge halklarında kuşku doğuracağını ve demokrasinin benimsenmeyip tepkiyle karşılanacağını ifade etmektedir. Yazar, Ortadoğu’nun

dönüşümünün, savaş sonrası Avrupa'nın restorasyonundan daha karmaşık bir süreç olacağı görüşündedir. Sonuç olarak Brzezinski, bölgede demokrasinin kabulü için İslami geleneklere, dini inançlara ve kültürel alışkanlıklara, sabır ve saygıyla yaklaşmak gerektiğini, demokrasinin vaktinin ancak, bunların ardından gelebileceğini savunmaktadır (Brzezinski, 2004).

Arap Baharı'ndan beş yıl önce ABD'nin Mısır'a yönelik getirilen dış politika önerilerinin başında, rejim içi değişimlerin realist bir yaklaşımla desteklenmesi gerektiği ifade edilmiştir (Koldaş ve Köprülü, 2011: 43). ABD'nin müttefiki olarak nitelenen Mısır gibi devletlere “değişimin zorunlu olduğu” mesajını vermesi değişim ihtiyacının saptanması bakımından önemlidir. Ancak, otoriter Ortadoğu rejimleri bu ya da buna benzer uyarıları dikkate alıp gereken reformları yapmadıkları için bugün bu denli sorun girift sorunları yaşamaktadır.

Halkına en temel siyasal hakları bile vermeyen Arap rejimleri bu tutumları nedeniyle günümüzdeki zorunlu değişimle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Arap ülkelerinde vizyon sahibi, ufku açık yöneticilerin olmaması ya da var olan yöneticilerin gelecekte ortaya çıkması olası tehlikeleri görerek tedbir alamaması, günü gelen değişimin kitlelerin tepkisiyle yapılmasını gerektirmiştir.

2.3.Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Tutumu

Arap Baharı'nda küresel ve bölgesel aktörlerin tutumu, değişimin yönünü etkilemektedir. Her şeyden önce bölgede çıkarı bulunan aktörler, bu çıkarlarını korumak adına süreci kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmek istemişlerdir. Ancak geçmiş tecrübelerden hareketle, halk hareketlerinin istenilen yöne yönlendirilmesinin çok da kolay olmadığı söylenebilir.

Çalışmanın kapsamı nedeniyle Türkiye dışındaki aktörlerin tutumu bakımından detaya inilemeyeceğinden, diğer aktörlerin tutumuna dair temel bazı verilerden bahsedilebilir. Sürece ilişkin Türkiye dışındaki en önemli aktörler, ABD, AB, Rusya, Çin, İsrail ve İran'dır. Arap ülkeleri içinde de Katar'ın tutumunun özel bir yeri vardır. Katar, Arap Baharı'nı ekonomik ve politik yönden en güçlü destekleyen ülke konumundadır. Hatta zaman zaman hareketi desteklemek üzere, ilgili ülkelere “Arap askeri gücü” ile müdahale edilmesi gerektiğini savunmaktadır.

ABD, Mısır örneğinde olduğu gibi öncelikle halk hareketlerine yönelik temkinli denilebilecek bir tutum içinde olmuştur. Müttefiki olan yönetimlere karşı onları da gözetken bir

politika izleyen ABD okun yaydan çıktığını fark etmesi üzerine değişim taleplerine iktidarların kulak vermesi gerektiğini daha güçlü tonda vurgulamaya başlamıştır. AB özellikle Libya müdahalesinde sesini yükseltirken, diğer yerlerde kayda değer bir etki bırakamamıştır.

Özhan (2011), Camp David antlaşmasıyla, İsrail'i merkez alan bir Camp David düzeninin oluşturulduğunu; düzenin iki aktöründen biri olan ABD'nin bunun devam etmesini istediğini, Arap Baharı'nı desteklemekle beraber, kontrol etmek istediğini dile getirmektedir. Benzer şekilde, İsrail'in Arap Baharı'nı açıkça desteklemediğini ilan etmesinin de aynı sebebe dayandığı ileri sürülmektedir. Yine Başol'a (2011: 509) göre, Ortadoğu'da çıkan karışıklıklar, bölgeye belirsizlik ve istikrarsızlık getireceği için, İsrail tarafından temkinli karşılanmakta, bölgedeki otoriter rejimlerin yıkılması, siyasal İslam'ın güçleneceği düşüncesiyle bir tehdit olarak algılanmaktadır. Bu halk hareketlerinden en çok rahatsızlık duyan ülkelerin başında gelen İsrail'in endişesinin bir diğer nedeni ise, Mısır'ın halk hareketleri sonrasında demokratikleşerek ikinci bir Türkiye olması ve Mısır'ın İsrail'i eleştirir hale dönüşmesi kaygısıdır (Oğuzlu, 2011a: 36).

Bütün bunlardan başka, Arap Baharı'na yönelik Rusya, Çin ve İran dayanışmasından da bahsetmek mümkündür. Bu dayanışma, zaman zaman artan ya da azalan bir seyir izlemekle beraber; belli bir düzeyde örtüşmektedir. AB ise sürecin daha çok Libya boyutunda aktif rol üstlenmiş, diğerlerinde aktif ve öncü politika izleyememiş görüntüsü vermektedir.

NATO gibi bölgesel bir örgüt bile Libya müdahalesinde rol üstlenmişken; Birleşmiş Milletler Örgütü'nün insani yardım da dâhil olmak üzere, hemen hemen hiçbir rol üstlenemeyerek, bir varlık gösterememesi BM'ye yönelik eleştirileri haklı kılmaktadır. Ayrıca Arap Birliği de söz konusu süreçte etkisiz kalmıştır.

2.4. Küreselleşmenin Etkileri ve Medya'nın Rolü

Küreselleşme süreci Ortadoğu'daki değişimin hem nedenleri hem de sonuçları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Küreselleşme, Ortadoğu halklarına, kendi geleceğine sahip çıkma anlayışını aşlamıştır. Bu anlayış, Ortadoğu'daki küresel değişimlerin bir sebebi ve aynı zamanda sonucudur.

Küreselleşme sürecinin güçlenmeye başladığı bir Ortadoğu'nun varlığına şahit olmaktadır. Küreselleşme süreci, üretim, tüketim şekilleri ile sosyal ve politik hayatın işleyişini etkilemektedir. Küreselleşen Ortadoğu, dünya ile ekonomik, sosyal ve kültürel yönden daha fazla entegre olmaktadır.

Küreselleşmenin meydana getirdiği iletişim ve haberleşme tekniklerindeki devrim, demokratik taleplerin önünü açmaktadır. Batı dünyası, bölge ekonomilerinin açık ekonomiler olmasını, bölgede piyasa mekanizmasının işlerlik kazanmasını istemektedir. Küreselleşme süreci birey ve toplum yaşamını etkilemiştir. Daha çok özgürlük isteyen, totaliter tutumları daha açık ve sert bir şekilde red eden bireyler ve toplumlar oluşmaya başlamıştır. Arap Baharı, bütün bu gelişmeleri sığağı sığağına yansıtmaktadır.

Castells, iletişim teknolojilerini çok önemli diye nitelemekle beraber, Arap Baharı'nı doğuran unsur olarak görmemektedir. Yazara göre, Arap Baharı'nı doğuran asıl unsurlar, fakirlik ve sahte demokrasinin (fake democracy) neden olduğu sosyal dışlanmışlıktır (Castells, 2011).

Sosyal, ekonomik ve teknolojik bir süreç olarak küreselleşme, iletişim teknolojilerinde yaygın bir şekilde görülmektedir. Bu süreçte, iletişim teknolojisinin etkisini artırdığı sivil hareketlerle hükümetler arasında bir çatışma hali mevcuttur (Khondker, 2011: 675).

Ortadoğu Bölgesi'nde küreselleşme sonucu; sivil hareketlere, sivil toplum örgütlerinin ile siyasal partilerin toplumsal ve politik hayattaki rolüne daha fazla tanıklık edilmeye başlanmıştır. Bu dönüşüm, geri döndürülemez bir dönüşümdür. Ortadoğu rejimleri, bu yönde gelişen yapıları ve bunların taleplerini zorunlu olarak daha fazla dikkate almak durumundadır.

Günümüzde medyanın kullanımı yaygınlaşmıştır ve bilgi devrimi yaşanmaktadır. Bu devrim, halkı güçlendirmiş, halkın hükümetlere olan bağımlılığını azaltmıştır. Halk, geleneksel politik örgütlere ihtiyaç duymaksızın sağlanan yeni iletişim araçlarıyla mobilize olabilmektedir (Telhami, 2011: 13). Bu değişim Arap halk hareketlerini güçlendiren ve yeni değişimlere neden olan süreçleri başlatmıştır.

Doran'a (2011: 39-41) göre, sosyal medyanın yaygınlaşması, Arap Baharı'nın birinci sebebidir. İnternet, bir taraftan diktatörlüklerin altını oyarken, diğer taraftan demokrasiyi yüceltmıştır. Uydu televizyonu, internet, sosyal medya ve diğer bilgi teknolojileri, hükümetlerin bilgi tekeline kırmış; sivil hareketleri güçlendirmiştir.

Mısır'da sanal eylemcilik (cyberactivism), 2004'te başlamış ve Ortadoğu'nun diğer bölgelerine yayılmıştır. Bu durum bir sanal sivil toplum (cyber-civil society) meydana getirmiştir. 2008 küresel ekonomik krizinde ve Mısır'daki politik baskıya yönelik protestolarda, farklı şekillerde ortaya çıkan yeni sosyal medyanın kritik rol oynadığı görülmüştür (Khondker, 2011: 676).

Mısır'daki devrimde el-Cezire Kanalı bir katalizör görevi üstlenmiştir. Kanal, yaşanacak ve yaşanması muhtemel, çok sesliliğin, amacına ulaşması için halkın iletişiminin sağlanmasında hızlandırıcı bir rol üstlenmiştir. Medya açısından bir alternatif ve yeni bir bakış açısı sağlayan el-Cezire, CNN ile BBC'ye rakip olma iddiasını taşımadan “olay yerinde olma”, “sansürsüz ve tarafsız yayın politikası”, “muhabir kanalı olması”, “görüş diğer görüş” ilkeleriyle dikkati çekmiştir (Koçgündüz, 2011: 84- 87). Kanalın halk hareketlerine yönelik destekleyici tutumu, etkili olmuş ve bu nedenle de kanal yayınları, halk hareketlerinin yaşandığı ülke rejimlerince tepkiyle karşılanmaktadır. Tahrir Meydanı'nda toplanan göstericilerin “Çok yaşa el-Cezire!” sloganını atması, kanalın isyanda etkili olduğunun saptanması bakımından önemlidir.

Arap Baharı'nda geleneksel medya olarak tanımlanan televizyon, radyo ve cep telefonundan öte; yeni medya olarak ifade edilen Twitter, Facebook gibi sosyal ağların rolü daha önemli ve daha kritik olmuştur. Tunus ve Mısır'daki hareketlerde, yeni medya anahtar rol oynamıştır. Hatta bu rol nedeniyle, Mısır ve Tunus devrimleri “Twitter ve Facebook devrimleri” olarak da tanımlanmıştır. Sivil eylemler, bunlar aracılığıyla duyurulmuş ve örgütlenmiştir. Daha ötesi; eylemciler, gönderdikleri bir tweette, Facebook ile protestoları programladıklarını, Twitter ile koordine ettiklerini ve YouTube ile de dünyaya duyurduklarını ifade etmişlerdir (Khondker, 2011: 676-677).

3. DEĞİŞİMİN SONUÇLARI VE OLASI SENARYOLAR

Çalışmanın bu kısmında öncelikli olarak Arap Baharı sonrasında meydana gelen sonuçlar ele alınacaktır. Daha sonra da devam eden sürecin ortaya çıkarması olası senaryolar incelenecektir.

3.1. Değişimin Sonuçları

ABD'nin bölgedeki pozisyonu Arap Baharı'nın en önemli sonuçlarından biridir. ABD'nin geleneksel olarak izlediği çıkarlara dayalı realist dış politik hedeflerinin, Arap halk hareketleri sonrasında gerçekleştirilmesi zora girmiştir. Bunun dışında, AB'nin bölgesel pozisyonunda ciddi değişimin olması zor görünmektedir. Ancak Libya, Tunus, Fas ve Mısır gibi Kuzey Afrika ülkeleriyle özellikle Fransa'nın ilişkilerini geliştirme olasılığının arttığı söylenebilir. Rusya ve Çin'in bölgedeki pozisyonunda da önemli bir değişimin yaşanması beklenmemektedir.

ABD açısından en önemli zorluk, izlenen dış politikanın her zaman en güçlü iki damarı olan ‘değerler’ ve ‘çıkarlar’ ekseninde yeniden tanımlanma zorluğudur. Realist söylemin İsrail’in korunması, Amerikan çıkarlarının öncelikli gerçekleştirilmesi, ABD yanlısı yönetimlerin desteklenmesi, Batı karşıtı terör hareketlerinin sınırlandırılması, petrolün Batıya sorunsuz akışının sağlanması gibi çıkarların, Ortadoğu’da halk hareketleri sonrasında ABD istekleri doğrultusunda gerçekleştirilmesi daha da zorlaşmıştır (Oğuzlu, 2011b: 69-70).

ABD’nin yeni rejimlerle Arap Baharı sonrasında eskiye nazaran ne denli iyi ilişki kurabileceği tartışmalıdır. Örneğin Mısır, ABD’nin Ortadoğu’daki en önemli müttefiklerinden olmasına rağmen, rejim değişikliği sonrası daha yakın ilişki içinde olmayabilir. Yemen için de benzer bir durum söz konusudur.

Bütün bunlarla birlikte, Ortadoğu’da geleneksel olarak Batı yanlısı olan rejimlerin iktidardan uzaklaşmaya başlamaları, Rusya ve Çin’i memnun etmektedir (Oğuzlu, 2011b: 73). Bölgede ABD’nin mevzi kaybetmesi, Rusya ve Çin’in çıkarlarına daha uygun düşmektedir. Rusya ve Çin’in, İran ve Suriye’yi hem ekonomik nedenlerden hem de ABD karşıtı politikaları nedeniyle desteklemektedir. Rusya ve Çin, bu sayede bir taraftan bölgede ABD’ye karşı karşılaştırmalı üstünlük kurmuş; diğer taraftan çıkar ilişkisi içinde bulunduğu ülkelerle de daha iyi ilişkiler kurmuş olmaktadır.

11 Eylül 2001 saldırıları, demokrasi tesisi hedefini ABD’nin Ortadoğu politikasının merkezine yerleştirmiştir (Dalacoura, 2010: 60). ABD, terör tehdidinden kurtulmak üzere, bölgede demokrasinin tesisine önem vermektedir. Büyük Ortadoğu Projesi’nin ortaya atılma amaçlarından biri de terör tehdidinden kurtulmaktır. ABD, bu amacın da bir uzantısı olarak; kadınların eğitimi, okuryazarlığın artırılması, bölgesel gelişmenin sağlanması gibi somut hedefler için fon ayırmıştır. ABD’nin bu politikasının bir diğer gerekçesi de demokrasinin terörün panzehiri olduğunun düşünülmesidir.

ABD’nin çıkarları gereği ve başka da alternatifinin de olmaması nedeniyle, İslam’la demokrasiyi özdeşleştiren ve halkla meşruiyet sorunu yaşamayacak olan, aynı zamanda Batı ile sorunsuz ilişkiler kurmaya açık yönetim yapılarını desteklemek zorunda kalacağı öngörülebilir. Bu bakımdan, ABD’nin süreci yönetmek adına, aşırı dinsel söylemleri olmayan siyasi partiler ya da yönetimlerle ilişki kurması beklenebilir.

Ortadoğu Bölgesi’ndeki en antidemokratik rejimlerden olan Körfez ülkeleri, Arap Baharı sürecinden ciddi rahatsızlık duymaktadırlar. Ancak, sistemlerini koruyabilmelerinin

yolunun Amerika ve İsrail'e yakın durmaktan geçtiğine inandıkları için, anılan ülkelerle ilişkilerini sıcak tutmaktadırlar (Örmeci, 2011: 4).

ABD, Arap Baharı sonrası Ortadoğu Bölgesi ile olan ilişkilerinde mevzi kaybetmemek üzere, yoğun diplomatik faaliyetler yürütecektir. Bir taraftan ABD çıkarları için varlığının devamında yarar görülen yönetimlerin devamı, diğer taraftan yeni kurulan yönetimlerle ilişkileri kurmak ve ilerletmek hedefi, ABD'yi bölgeye daha çok çekecektir. Bölgenin durumu, ABD'nin ve uluslararası düzenin içinde bulunduğu koşullar nazara alınınca, ABD çok taraflılığı artıracaktır. Böyle bir durumda, Camp David düzeniyle daha güçlü kılınan İsrail'in önemi azalacaktır.

ABD yönetimi, bölgedeki çıkarlarının İsrail tarafından daha fazla aşındırılmasına izin vermek istememektedir. Bu nedenle, İsrail Hükümeti üzerinde, görünmez bir baskı uygulamaktadır. ABD-İsrail stratejik ortaklığı muhtemelen bozulmayacaktır, ancak çok taraflılık yaklaşımı içinde İsrail'in öneminin azalması ile birlikte, azalan önemin boşluğunu diğer aktörler dolduracaktır (SAE, 2009: 3).

Avrupa Birliği'nin son on beş yıldır bölgeye ilişkin takip etmekte olduğu politikalar, bölge ülkelerinde liberalleşme ve demokratikleşme adına ciddi sonuçlar ortaya çıkarmamıştır. Tam tersine, AB politikaları baskıcı ve otoriter rejimleri daha da güçlendirmiştir denilebilir (Oğuzlu, 2011b: 74).

Avrupa Birliği ülkeleri arasında, soruna ilişkin bir tek seslilik yoktur. AB için yapılan "Ekonomik dev, siyasi çöce" nitelemesi, AB'nin bölgede izlediği politikalarla doğrulanmaktadır. AB, bölgede gerek ABD'ye gerekse Rusya ve Çin'e rakip olabilecek düzeyde etkin politikalar izleyememektedir.

Arap uyanışının bölge için geri döndürülemez olması, Arap Baharı'nın bir diğer önemli sonucudur. Demokrasiler mücadele ile kurulur. Arap Bölgesi'nde de durum aynı olacaktır ve süresi de birkaç ay ya da bir yıl değil; belki onlarca yıl sürecektir (Muasher, June 2011). Sürecin protesto eylemleri halinde ortaya çıkmasının üzerinden bir yıldan fazla zaman geçmesine rağmen, birçok ülkede istikrarın sağlanmadığı, kaotik durumun devam ettiği görülmektedir. Bu çatışmalar, halk hareketlerinin devamının geleceğini göstermektedir. Ayrıca Suriye, Bahreyn gibi ülkelerde beklenen rejim değişikliği yaşanmamıştır. Protestolar sürmektedir. Rejim değişikliğinin yaşandığı ülkelerden olan Mısır'da, bu defa ordu yönetimine yönelik tepki eylemleri devam etmektedir. Tunus'ta ve Libya'da rejim değişim

yaşanmıştır ama özellikle Libya’da sorunlar hala devam etmektedir. Doğu ve Batı Libya şeklinde bir ayrılmaya gitme tehlikesi söz konusudur.

30 yaş altı gençler tarafından gerçekleştirilen Arap Baharı sonucunda yeni bir Arabizm, Arap milliyetçiliği (Arabism, Arabness) doğduğu, aşağıdan yukarıya doğru bir politikleşmenin yaşandığı da ifade edilmektedir. Bu hareket sonucunda, gençlerin emperyalizmi, uluslararası müdahaleciliği, ulusal çıkar kavramlarını önemsemediği, eşitlik ve özgürlük kavramları üzerinde durduğu anlaşılmakta olup, yeni bir demokratikleşme biçimi meydana gelmektedir (El Mahdi, 2011).

Arap Baharı, kanlı mezhepsel, politik ve etnik çatışmaları körüklemektedir. Ayrıca bölgesel istikrarsızlık, belirsizlik ve kaos ortamının genişlemesi de Arap Baharı ile birlikte görülen önemli bir sonuçtur. Nitekim Libya’daki çatışmalar bunu göstermektedir.

Arap Baharı sonrası mezhep çatışması, Ortadoğu’da şahit olunan önemli sosyal ve siyasal sorundur. Yıllardan beri farklı mezheplere sahip olan bölge ülkelerinde, bu sorun daha da önem kazanmaya başlamıştır.

Sünni-Şii çatışması, Irak, Suriye ve Bahreyn’de görülen önemli bir çatışma durumudur. Bu çatışmalar, bölgenin demokratik geleceğini tehdit etmektedir. Sünni-Şii çatışması, aynı zamanda Lübnan’da siyasal istikrarı da tehdit etmektedir (Freedom House, 2012: 3).

Arap Baharı sonrası Ortadoğu’da karşılaşılacak en önemli olgulardan biri, uzun yıllar bölgede iktidar olan Baasizm ve Nasırizmin artık eski gücüne kavuşamayacağıdır. Irak’ta ABD müdahalesiyle iktidardan indirilen ve sonraki süreçte devlet yapısından da sökülen Baasçılık, Suriye’de de büyük bir baskı altındadır. Benzer şekilde Mısır’da iktidardan indirilen Nasırizm diğer bölgelerde de artık popülerliğini hızla yitirecektir. Ortadoğu’daki bu türden siyasal akımların artık bir meşruiyet sorunun olduğu aşikâr olup eski güçlerine kavuşmaları oldukça zor görünmektedir. Bu değişim Arap dünyasında siyasal liberalleşmenin önünü açacaktır.

Ortadoğu’da uzun yıllar yasaklanan siyasal akımların güçlenmesi de Arap Baharı’nın muhtemel önemli sonuçlarından. Özellikle Müslüman Kardeşler Hareketi ekseninde farklı ülkelerde farklı isimlerle ortaya çıkan yasaklı siyasal partilerin, serbestlik kazanmaları sonucu, bu tür hareketlerin daha çok gündeme geleceği öngörüsü yapılabilir. Tunus’ta katıldığı seçimleri kazanan En Nahda Partisi’nin durumu bu iddiayı doğrular niteliktedir.

Arap dünyasının değişiminin en önemli sonuçlarının biri de siyasal partilerin politik hayattaki rolleridir. Birçok Ortadoğu ülkesindeki tek partili siyasal yapının çok partili yapıya

dönüşmeye başladığı görülmektedir. Politik yelpazenin farklı taraflarında bulunan siyasi partilerin, çok partili siyasi sisteme geçilmesi üzerine, siyasi faaliyetlerini artırmaları, seçimlere girmeleri ve isteklerini daha sıklıkla iktidara taşımaya çalışmaları beklenebilir.

Arap dünyasındaki genç aktivistler, Tunus, Libya ve Mısır örneklerinde olduğu gibi, her ülkede fikirlerini, taktiklerini ve moral desteklerini paylaşmakta; ancak her ülkede farklı rakipler ve farklı işleyen yapılarla yüzleşmektedirler. Ülkelerin dinamikleri farklıdır. Örneğin Mısır askeri yönetim ve kurallarıyla mücadele ederken, Tunus ve Libya ayrıcalıklı başkentler ile geri kalan kentler arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanmasına muhtaçtır ve bununla mücadele etmektedir (Anderson, 2011: 327-328). Bununla birlikte genç aktivistlerin bundan sonra siyasi ve toplumsal hayatta daha çok rol üstleneceği söylenebilir.

Ortadoğu'daki değişimin her şeyden önce, sürekli olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Ancak bu değişim, birçok unsura bağlı olarak farklı sonuçlara ulaşabilir. 2010 yılı sonunda Tunus'ta başlayan Arap Baharı'nın günümüzde rejim değişikliği, demokratik geçişler ve kaotik ortamlara neden olduğu anlaşılmaktadır. Libya'daki doğu ve batı ayrışmasının derinleşmeye başlaması da, belki sınır değişikliklerinin ya da ülke bölünmelerinin yaşanabileceğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.

Değişim, ilk meyvelerini değişimin başladığı mekan olan Tunus'ta vermiştir. Tunus'ta bin Ali yönetimden ayrılmış ve yerine yapılan demokratik seçimlerden sonra, Gannuşi Hükümeti gelmiştir. Bunu izleyen dönemlerde, Mısır, Libya ve en son olarak Yemen'de rejim değişikliği gerçekleşmiştir. Suriye, hala kanlı çatışmaların yaşandığı bir yer görünümündedir.

Beklenen o ki Suriye'de değişim, dış müdahaleye gerek kalmadan çözülsün. Ancak dış müdahalenin olup olmayacağı yanında, eğer olarsa hangi düzeyde olacağı, zamanla netleşecek bir olgudur. Suriye'nin arkasındaki Çin, Rusya ve İran desteği sürecin hızlı değişmesine güçlü bir direnç göstermektedir.

Körfez ülkelerinde başlayan hareketler ise çekirdek Ortadoğu'daki kadar güçlü ve dışarıdan destekli değildir. Bunlardan, özellikle Sünni bir yönetimin iktidarda bulunduğu Bahreyn'deki olaylar güçlü olup, sonucun ne olacağı, bilinmemektedir.

Arap Baharı sonrası süreçlerin kaotik ortamlardan geçmesi, bu ortamların bazı ülkelerde yaygınlık göstermesi muhtemeldir. İç savaşa varabilecek çatışma ortamları, hem görülmüş hem de görülmeye devam edebilir.

Arap Baharı'nı, hâlâ tamamlanmamış bir devrim hali olarak tanımlayan El Beyyumi (2012), tek başına Arap Baharı'nın tedrici yaşanması nedeniyle, bu hareketlerin büyük

değişimlere yol açmayacağını ileri sürmektedir. Ancak, bu değişimlerin nihayetinde; statükoyu sonlandıracağı ve yeni bir sistem inşa edeceği, hükümetlerin halkların bazı taleplerine karşılık vermek zorunda kalacağı, sınırlı siyasi değişimlere yol açabileceği öngörüsü yapılabilir.

3.2.Geleceğe İlişkin Senaryolar

Arap Baharı sonrası bölgesel dinamiklerin nasıl bir hal alacağı tartışmalıdır. Bu bakımdan toplumsal hareketlerin sonuçlarının kestirilmesi oldukça zordur. Bu konuda yapılan analizler, farklı süreçlerin ve farklı aktörlerin durumunu nazara alınarak yapılması nedeniyle birbirinden farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır.

Erhan'a (2011) göre, Ortadoğu geleceği için üç senaryo muhtemeldir. Bunlardan ilki yekpare dönüşümün zor olduğu senaryo, bir diğeri çok parçalı senaryo ve son olarak da eski hamam yeni taş senaryosudur. Bunlardan ilkinde, Arap coğrafyasında yaşanan dönüşümle, 1990'ların başında Avrupa'da yaşanan dönüşüm arasında benzerlik kurma arayışına girilirken, ikincisinde, AB ile daha yakın bir ilişki içinde bulunan Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Lübnan ve hatta Suriye'deki dönüşümün, AB yönlendirmesi ve denetimiyle olabileceği ama Mısır'daki dönüşümün ABD'nin yönlendirmesiyle gerçekleşebileceği düşünülmüştür. Üçüncü senaryoda ise, bölgede bazı liderler değişse de, ABD'nin kurguladığı modelin değişmeyeceği, Mübarek'in gidip yerine tıpkı onun gibi Batı'ya "hizmet eden", birinin geleceğini, Kaddafi'den sonra da Kaddafi'nin petrol anlaşmalarının aynen devam edeceği kabul edilmiş olup gerçekleşme olasılığı en yüksek kabul edilen senaryodur.

Bir başka öngörüye göre, üç alternatifin gerçekleşme olasılığı yüksektir. Bunlardan birinci senaryo, "işler iyiye gider" senaryosudur. Buna göre, halk hareketleri başarıya ulaşır eski yönetimler devrilir, demokratik seçimler yapılır. İkinci senaryo kötümser senaryo olup, "işler kötüye gider" senaryosudur. Buna göre isyanlar sonucu kaos olur, sonrasında da askeri darbe gelir. İç savaş ve kaotik ortam olur, demokratik kazanım olmaz ya da işler demokrasiye doğru evrilir ama iş başına din temelli partiler gelir. Son senaryo karma senaryo olan "işler kısa vadede kötüye, uzun vadede iyiye gider" senaryosudur. Bu senaryo, gerçekleşme olasılığı en güçlü olan senaryodur. Bunda işler kısa vadede kötüye gitse, kamu otoritesi çökse ve kaotik bir ortam oluşsa bile, uzun vadede demokratik düzene dönülür (Yılmaz, M. E. :2011: 70-72).

Ekonomist Dergisi İstihbarat Bürosu tarafından hazırlanan bir raporda; Arap Baharı'nın sonuçları analiz edilmiş; Bahar'ın gerçekleştiği ülkelerde, Bahar sonrası düzenin

nasıl bir hal alacağına dair öngörülerde bulunulmuştur. Yapılan analizde; Arap isyanının demokrasi, diktatörlük ya da düzensizlik mi doğuracağı sorgulanmıştır. Sonuç olarak, zayıf demokrasi olasılığının % 60, otoriterliğin sürdürülmesinin % 20, demokratik atılım (breakthrough) yapılması ihtimalinin de % 20 olduğu ifade edilmiştir (EIU, 2011: 3).

Bölgeye ilişkin bir diğer senaryo, bölgedeki ülkelerin birbirlerinden farklı ve tek bir resim içinde değerlendirilemeyecek dönüşüm süreçleri yaşamaları üzerine kurgulanmıştır. Bu durumda, genel bir Ortadoğu dönüşüm modelinden söz edilemez. Farklı kategorilerde ele alınabilecek ülkelerdeki dönüşüm, hem farklı hızlarda hem de farklı düzeylerde gerçekleşebilecektir. Örneğin, Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Lübnan ve hatta Suriye'deki dönüşüm; yeniden dizayn edilmiş Akdeniz İçin Birlik modeli çerçevesinde, AB yönlendirmesi ve denetimiyle olabilirken; Mısır'daki dönüşüm; AB'nin değil, ABD'nin yönlendirmesiyle olabilir. Suudi Arabistan, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve halen çalkantılı olan Bahreyn gibi petrol zengini ülkelerin tümünü de yine aynı sepete koyamayız. Etnik ve mezhepsel yönden nüfusunda kırılğanlıklar olan ülkelerdeki dönüşüm, daha sancılı olacaktır. Bununla birlikte AB ve ABD'nin etkili olamadığı, İslami yönü ağır basan bir hareket de dönüşümün ana motoru haline gelebilir (Erhan, 2011).

Arap Baharı sonrası mevcut iktidarların gitmesi üzerine yapılan öngörülerde, dört seçeneğin ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlar, demokratikleşme, İslamcılarının yönetimi, askeri yönetimler, kaos halidir (SAE, 2011: 5). Bütün bu sonuçların çıkması, zamana muhtaçtır. Ayrıca, her ülkede aynı sonucun ortaya çıkması da beklenmemelidir. Her ülkeyi ve geleceğini kendi koşulları içinde değerlendirmek daha rasyonel bir yaklaşım olacaktır. Ancak belki de genelleme yapılmasında mahzur olmayan en önemli paradigma, Arap dünyasındaki değişimdir. Her halükarda, mevcut düzenin güç yapısında ya da işleyişinde bir değişim kaçılmaz görülmektedir.

4.ORTADOĞU'DA DEĞİŞİME YÖNELİK TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Bu başlık altında Türkiye'nin Ortadoğu'da izlediği politikaların temel özellikleri vurgulanacaktır. Ayrıca, Türk dış politikasına yöneltilen eleştirilere ve model ülke tartışmalarına da yer verilecektir.

4.1.Türk Dış Politikası ve Eleştiriler

Türkiye'nin Ortadoğu'nun değişimine yönelik izlediği politikaların en temel özelliği; ABD ve AB'nin temsil ettiği Batı dış politikalarıyla uyumlu olmasıdır. Türkiye, Batılı

aktörler gibi, otoriter rejimlerin baskıcı yöntemlerini kınamakta ve demokrasiyi salık vermektedir. Ancak, bu tutum, Batı ile Türkiye arasındaki dış politik tutum benzerliğinin tamamen aynı olduğu anlamına da gelmemektedir. Bu bakımdan en temel fark kendini askeri müdahaleler örneğinde göstermektedir. Türkiye, Batıdan farklı olarak; bölge ülkelerine askeri müdahale yapılmasına karşı çıkmaktadır.

Türkiye'nin geleneksel dış politikası Batıya yöneliktir. Türkiye, kendini daha çok Batı ile özdeşleştiren ve Batılı devletlerle ilişki kuran bir dış politika tercihinde bulunmaktadır (Akbaş, 2011: 291). Bu politik tercih Ortadoğu coğrafyasına yönelik tercihlerde de kendini göstermektedir.

Türkiye Başbakanı Erdoğan, Şam Yönetimi'nin halka yönelik tutumunu eleştirerek, “gelecek mazlumların kanı üzerine inşa edilmez” sözüyle Esad rejimini izlediği politikadan vazgeçmeye çağırılmış ve Arap halk hareketlerine destek vermiştir. Erdoğan'ın bu sözleri, ABD ve AB tarafından da destek görmüştür (Alavi, January 2012).

Türkiye, idealist söylemlerden hareketle, Suriye, Mısır, Libya olaylarında insani ve ahlaki değerleri ön plana alan ve onları her şeyin üstünde tutan bir politika izlemiştir (Bozkurt, 2011: 148). Bu tutum askeri müdahalelere karşı olma söylemiyle de somutlaşmıştır.

Türkiye, insani müdahale ve barışı koruma operasyonlarında da geçmişe göre bir bölgesel ve küresel aktör olarak, daha pro-aktif ve özgür karar alabilen bir dış politika izlemektedir. Türkiye, izlediği dış politika ile sadece küresel güvenliğin sağlanmasına değil, aynı zamanda çeşitli zıt kutuplarda bulunan aktörler veya durumlar arasında, demokratik küresel yönetişime de çeşitli şekillerde katkıda bulunarak bir köprü görevi görmektedir (Bayer and Keyman, 2012: 73)

Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerine yönelik dış politikasının önemli saç ayaklarından birini “iç işlerine karışmama” ilkesi, diğeri ise “bölge ülkeleri arasındaki sorunlarda taraf olmama” ilkesi oluşturmaktadır. Türkiye bu iki ülkeyi Cumhuriyetin kuruluşundan beri takip etmektedir.

Türkiye'nin “dış müdahaleyi” desteklememesi, kuruluşundan günümüze kadar, Arap ülkelerine yönelik yürütülen “iç işlerine karışmama” ilkesinin korunduğunu göstermektedir (Akıllı, 2012: 42). Geleneksel Türk dış politikası elitleri Atatürk'ün dile getirdiği “yurtta barış, dünyada barış” mottosuna dayanarak hareket etmektedir (Aras, 2000; 161). Bu söylem, Türk dış politikasının kemikleşmiş bir söylemi olarak, devletin dış politik tutumuna

damgasını vurmuştur. Türkiye, Arap komşularıyla olan ilişkilerinde de aynı söyleme uygun hareket etmektedir.

Ortadoğu'daki değişimi etkileme kapasitesi olan en önemli aktörlerin ABD, İran ve Türkiye olduğu söylenebilir. ABD ile İran arasındaki ilişkilerin yakın dönemdeki seyri nedeniyle Türkiye'nin İran'dan daha aktif rol üstlenmesi, başta ABD olmak üzere, Batı tarafından olumlu karşılanmaktadır. Hatta bazen, Suriye'ye, Türkiye'nin askeri müdahale etmesi bile dile getirilmektedir. Batının Türkiye, tercihini etkileyen bir diğer unsurun Türkiye'nin laiklik temelli cumhuriyet rejimi olduğu da ifade edilebilir. Arap Baharı nedeniyle bölgede meydana gelen gelişmeler ve aktörlerin tutumu, Türkiye'nin jeopolitik ve konjonktürel önemini artırmıştır.

Türkiye, 21. yüzyılda dış politikada, çok eksenli, pro-aktif dış politika doktrini ekseninde, Ortadoğu'da etkin bir dış politika izleme yolu tercih edilmiştir. Arap Baharı'na karşı Türkiye'nin tutumu; bölge ülkelerinin demokrasiye geçişini desteklemek ve bu bağlamda bölge halklarının daha fazla özgürlük, demokrasi ve insan hakları taleplerine arka çıkmak şeklinde özetlenebilir (Akıllı, 2012: 44-45).

Türkiye Ortadoğu'yu şekillendirmeye yönelik aktif dış politika yapımından uzun süre kaçınmıştır (Ayman, 2006: 1). Ancak başta ABD olmak üzere; Batılı aktörlerin özellikle II. Körfez Savaşı sonrası, bölgeye yönelik politikaları, Türkiye'yi "bölgeyle ilgilenmek" zorunda bırakmıştır. Bu zorunluluğun dışında, 2002 sonrası kurulan Türk hükümetlerinin bölgeye yönelik özel önem içeren tercihli politikaları da Türkiye'yi bölgeye yaklaştırmıştır.

Yakın zamana kadar uzak durulan, her türlü temastan kaçınılmaya özen gösterilen bir bölgede, Türkiye'nin artık daha aktif bir dış politika izlediği görülmektedir. Türkiye, bu yeni yaklaşımda, sadece doğrudan kendi çıkarlarını ilgilendiren sorunlarla değil, ama aynı zamanda, bölgenin sorunlarıyla da yakından ilgilenmeyi tercih etmiştir. Bölge ülkeleriyle vizelerin kaldırılması, seyahatlerin kolaylaştırılması insani temasları da artırmakta olup, politik, kültürel ve ekonomik boyutları da içeren çok yönlü bir dış politik tercih daha etkin ve kalıcı olacağı ifade edilebilir (Ultan, 2011: 474).

Türkiye'nin Arap Baharı'na yönelik izlediği dış politika eleştirisi de almıştır. İzlenen dış politikanın bağımsız bir dış politika olmadığı ve tutarsızlıklar içerdiği dile getirilmiştir. Türkiye'nin Arap Baharı'na yönelik izlediği dış politikaya yönelik eleştiriler, Türkiye'nin Arap Baharı'nın başında izlediği tutumla, daha sonraki sürece ilişkin tutumu üzerinde odaklanmaktadır.

Toga'ya (2011) göre, Türkiye'nin Arap Baharı boyunca izlediği politika; tutarsızlık, ulusal çıkarın geri planda bırakılması, Batılı küresel güçlere bağımlı bir dış politika ve dış dinamiklere göre strateji belirleme niteliklerini yansıtmaktadır. Bu tür bir eleştirinin temel dayanağı olarak Türkiye'nin Libya'da çıkan olaylara hızla tepki vermemesi, gelişmeleri daha iyi okuduktan sonra eleştirmesi gösterilmektedir.

Bozkurt (2011:149-150), Türkiye, Arap Baharı öncesinde Suriye, Mısır ve Libya gibi otokratik ülkelerle ikili ve çoklu ilişkilerini güçlendirdiğini ama Arap Baharı sonrasında bu ülkelerin liderlerine bir an önce reformları gerçekleştirme çağrısında da bulunduğunu ve bunları görevden ayrılmaya çağırdığını dile getirmiştir. Yazar, Türk dış politikasını; Türkiye'nin, bu ülkelerde yeni iktidara gelmiş yönetimlerle ilişki kurarak, işbirliği olanaklarını değerlendirmeye çalışması bakımından, "çıkarlarını önceleyerek, realist bir yol izlendiği" şeklinde eleştirmiştir (Bozkurt, 2011: 149-150).

Bu tutum her ne kadar bir çelişki olarak gösterilse ve Türk dış politikası eleştirilse de, rasyonel gerekçelere dayandığı söylenebilir. Örneğin Türkiye, Kaddafi'ye karşı sonradan takındığı tutumu, en başta sergilemiş olsa idi; bu tutum Libya'daki Türk vatandaşlarının mallarına ve canlarına zarar verebilecekti. Türk vatandaşlarının, hatta diğer birçok yabancı ülke vatandaşının, Libya olaylarının en çetin döneminde, Türkiye tarafından gerçekleştirilen operasyonla tahliye edilmesi başarı olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, söz konusu tutum her ne kadar bir çelişki olarak ifade edilse de, bunun rasyonel temellerinin olduğu söylenebilir. Ayrıca Türkiye'nin askeri operasyona karşı çıkmaya yönelik eleştirileri de daha önceki tutumuyla örtüşmektedir.

4.2. "Model Ülke" ve Laiklik Söylemi

Arap Baharı sonrası yaşanan tartışmalardan biri, Türkiye'nin bölge ülkeleri için model ülke olup olamayacağı tartışmasıdır. Türkiye'nin model ülke olduğuna dair yaklaşımların aksi yönünde de yaklaşımlar mevcuttur. Model ülke söylemi, farklı şekillerde eleştiri almıştır.

Ortadoğu Bölgesi ile ilgili bir analizde, ABD, İran ve Türkiye karşılaştırması yapılarak; ABD'nin bölgesel etkisinin azaldığı; bölgenin Türkiye ve İran tarafından yumuşak bir şekilde paylaşıldığı iddia edilmektedir. Bununla birlikte Arap Baharı'nın, Arap devletlerini, parçalanmaya ve dış müdahalelere açık hale getirdiği de ileri sürülmektedir. Ayrıca yaşananların federalizmi artırdığı ve 2011 yılının bölgeyi, 1919 yılında olduğu gibi siyasi açıdan çok değiştirdiği vurgulanmıştır. Bölgenin "yumuşak şekilde paylaşımında"

İran'ın daha zayıf ve daha az istikrarlı taraf ülke olduğu; Arap Baharı'nın gerçek galibinin ise yeniden dirilen Türkiye olduğu vurgulanmıştır (Pack and Creveld, 2012).

Laçiner'e (Eylül 2011) göre; ABD ve Türkiye'nin değişimden anladıkları büyük oranda örtüşmektedir. Batı, bölgede Türkiye'ye ve diğer ülkelere yönelik müdahale gücünü her geçen gün kaybetmektedir. Türkiye, tamamen idealist ve maceracı bir dış politika değil, realist idealizmi de ihmal etmeyen bir dış politika izlemiştir. Füze kalkını konusunda NATO ile birlikte hareket etmesi, Libya'da güçlü itirazları olmasına rağmen NATO'ya ve muhaliflere tam destek vermesi ve Suriye'de de Batı ile birlikte hareket etmesi bu görüşü ~~bunu~~ doğrulamaktadır.

Türkiye'nin karşılaştırmalı olarak model ülke olma bakımından iki önemli avantajının olduğu söylenebilir. Bunlar öncelikle, Türkiye'nin NATO, Avrupa Konseyi gibi batı kurumlarında temsili olan ve ayrıca Avrupa Birliği'ne de adaylığı olan ilk ve tek Müslüman nüfusa sahip ülke olması yanında, demokratik ve laik kimliğe sahip olmasıdır (Taşpınar, 2011: 274).

Türkiye, Batı politikalarının ihtiyaç duyduğu bölgesel lider özelliklerine uymaktadır. Müslüman, demokrat ve barış yanlısı bir ülke olarak Türkiye, bölgenin siyasi ve ahlaki lideri olma yolundadır (Laçiner, Eylül 2011). Bu durum Türkiye'nin "model ülke" olduğu iddiasını gündeme taşımaktadır.

Libya Başbakanı Abdurrahim el-Keib, 25 Şubat 2012'de Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu resmi ziyaret, Türkiye'nin Arap Baharı zamanında Libya muhalefetine verdiği desteğin de önemli bir sonucudur ve bu ziyarette dile getirilen hususlar oldukça anlamlıdır.

Libya Geçiş Hükümeti Başbakanı Abdurrahim el-Keib yaptığı açıklamada; Türkiye'nin kendileri için bir model olduğunu vurgulamıştır. Libya Başbakan'ı, Türk şirketlerinin mümkün olan en kısa sürede, Libya'ya dönmesini ümit ettiklerini de dile getirmiştir (Al Arabiya News, 2012).

Türkiye'nin Arap dünyasına ve Mısır'a model ülke olma iddiasını analiz eden yazarlardan birisi Abou Taleb'dir. Abou Taleb'e (2011) göre, Türkiye'nin demokratik dönüşüm ve ekonomik kalkınma tecrübesi, Mısır ve diğer Arap devletleri için birçok olumlu nokta içermektedir ve bundan Araplar yararlanabilir. Ancak, Türkiye'nin başarısı, sadece Türk olgusundan kaynaklanmamış, aynı zamanda küresel trendlerin de katkısıyla ortaya çıkmıştır. Taleb, Mısır'ın zaten uzun tarihsel mirasında, dinle barışık bir liberal laiklik anlayış

olduğunu ve Mısır'ın, kendi bünyesinde yetiştirdiği bu anlayış modeliyle kalkınabileceğini vurgulamıştır.

Türkiye'nin Arap ülkelerine “model ülke” olamayacağını ileri süren başka görüşler de vardır. Örneğin Alavi'ye (January 2012) göre, Türkiye'nin Arap dünyasındaki halk hareketlerine destek vermesi ve demokratik ve laik yapısının “İlımlı İslamcı bir Hükümet” ile uyumlu yönetilmesinden hareketle, Arap dünyasına model olacağı ileri sürülemez. Alavi, Türkiye'nin Arap isyanını desteklerken; Kürtlerin sorunlarını çözememesinin ve Türkiye-Irak sınırındaki 35 sivilin ölümüne neden olmasını bir ironi olarak nitelemektedir.

Başbakan Erdoğan'ın Mısır'da yaptığı “laiklikten korkmayınız” açıklaması, Mısır'da seçimler sonrası iktidara gelmesi kuvvetle muhtemel Müslüman Kardeşler Örgütü tarafından tepkiyle karşılanmış olsa da (Örmeci, 2011: 3), “Mısır laik olmalı” sözü, Batıya bir mesaj olarak algılanabilir. Türkiye, bu mesajla Ortadoğu için Batıya, Türkiye'nin model olabileceğini ve bölgeyi radikalizmden ancak kendisinin modellik yapmasının kurtarabileceği mesajını vermek istemiştir. Ayrıca bu durum, Şii jeopolitiğinde mezhebini ihraç ederek, etki alanını genişleten İran'a karşı alternatif tek devletin Türkiye olması ve Ortadoğu'da Batının menfaatleri için de Türkiye'nin en uygun ülke olması gerçeğinden kaynaklanıyor da olabilir (SDE, Eylül 2011).

5. SONUÇ

Ortadoğu Bölgesi, temelde politik ama aynı zamanda sosyal önemli bir değişim yaşamaktadır. Bu değişim geç kalmış bir değişimdir. Bölgenin ekonomik ve sosyal geri kalmışlığı ile demokratik haklardan yoksunluğu bu değişimin ana nedenlerini oluşturmaktadır. Bu değişimi destekleyen en önemli unsurlardan biri sosyal medya olmuştur. Sosyal medya protesto eylemlerinin aracı olarak kullanılmıştır.

Ortadoğu'da başlayan değişim Tunus, Mısır, Libya ve Yemen'de yönetim değişikliklerine neden olmuştur. Diğer ülkelerde de en azından politik reformların yapılmasına kaynaklık etmiştir. Protesto eylemlerinin sürmesi değişim sürecinin devamının geleceğini göstermektedir. Ancak değişimin ne yönde olacağı aktörlerin tutumuna, konjonktürel gelişmelere bağlıdır. Bütün bunlarla beraber, sürecin demokratik katılımı artıracığı, çok partili hayatı güçlendireceği, demokratik pratikleri güçlendireceği beklenmektedir. Bu sonuçların her yerde aynı şekilde ortaya çıkmama olasılığı da bulunmaktadır. Çünkü aktörlerin yapıları ve dinamikleri farklıdır.

Bölgede yaşanan gelişmeler bölgenin ve Türkiye'nin de güvenliğini ve refahını etkileme potansiyeline sahiptir. Türkiye, bu nedenle bölge dışı aktörlerin müdahalesine karşı çıkmakta, dış müdahalelerin yarardan çok zarar getirdiğini savunmaktadır.

Bölgeye yönelik Türk dış politikası, insani değerleri önceleyen bir tutum içindedir. Bununla beraber ulusal çıkarların da gözetildiği anlaşılmaktadır. Kendi tercihlerini muhafaza eden ama Batı ile beraber hareket eden ve zaman zaman Batılı ülkelerden daha net sonuçlar elde edebilen bir Türk dış politikasının izlendiği söylenebilir. “Bekle, gör” politikasını değil risk alarak önceden tercihte bulunan pro-aktif bir Türk dış politikasının realist bakımdan da ulusal çıkarlara hizmet etmesi beklenmektedir.

“Model ülke” tartışmaları Türkiye'nin ortaya atmadığı ama öznenin Türkiye olduğu bir tartışmadır. Kuzey Afrika ve Körfez Bölgesi dışındaki Arap ülkelerinin Türkiye'yi model ülke kabul etmesi oldukça zordur. Ancak bu tartışma bile, Türkiye'nin en azından görece başarılı kabul edildiği şeklinde yorumlanabilir. Türkiye'nin model ülke olmasa dahi, birçok bakımdan Arap ülkeleri için kendilerine katkı yapacak olgulara sahip olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Abou Taleb, H. (19 Eylül 2011). Al Ahram Online, “Following the Turkish Model or Forging Our Own?”, <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/4/0/21638/Opinion/Following-the-Turkish-model-or-forging-our-own.aspx>, 08.03.2012.
- Akbaş, Z. (2011). *Irak Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*, Ankara: Barış Kitap.
- Akıllı, E. (2012). “Türk Dış Politikası Zemininde Arap Baharı” *Ortadoğu Analiz*, Ocak 2012, 4 (37), ss. 39-45.
- Al Arabiya News. (2012). “Libya Wants Turkish Companies to Return”, <http://english.alarabiya.net/articles/2012/02/26/196994.html>, 26.02.2012.
- Alavi, S., A. (January 13, 2012). “Can Turkey Really Be a Political Model for Its Region?” http://cesran.org/index.php?option=com_content&view=article&id=1385%3Acan-turkey-really-be-a-political-model-for-its-region&catid=216%3Aanalyses-on-turkey-and-neighbourhood&Itemid=336&lang=en, 21.02.2012.
- Anderson, L. (2011). “Demystifying the Arab Spring: Parsing the Differences Between Tunisia, Egypt, and Libya”, *The New Arab Revolt: What Happened, What It Means, and What Comes Next*, Council on Foreign Relations, *Foreign Affairs*, New York, pp.320-328
- Aras, B. (2000). “Turkish-Israeli-Irani'an Relations In the Nineties: Impact on the Middle East”, *Middle East Policy*, VII (3), June 2000, pp. 150-164
- Ayman, S. G. (2006). “Türk Dış Politika Seçkinlerinin Ortadoğu Algılamaları ve Irak Savaşı” *Akademik Orta Doğu*, 1 (1), ss. 1-20.
- Başol, D. (2011). “Arab Spring And Israeli Security: The New Threats” *Alternative Politics*, 3 (3), pp. 509-546.
- Bayer R. and Keyman E. F. (2012). “Turkey: An Emerging Hub of Globalization and Internationalist Humanitarian Actor?”, *Globalizations*, 9 (1), pp.73-90.
- Bozkurt, A. (2011). “İdealist Söylem-Realist Eylem İkileminde Türkiye'nin Son Dönem Olayları Karşısında İzlediği/İzlemek Zorunda Kaldığı Paradoksal Siyaset”, *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, 7 (28), ss.147-151.
- Brzezinski, Z. (2004). “Büyük Ortadoğu'ya Dikkat”, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=703656&Date=01.09.2011&CategoryID=99>, 03.03.2012.

- Castells, M. (2011). "The Sociology Elders on The Social Movements in Tunisia and Egypt", <http://globalsociology.com/2011/02/07/the-sociology-elders-on-the-social-movements-in-tunisia-and-egypt/> 04.03.2012.
- Dalacoura, K. (2010). "US Foreign Policy and Democracy Promotion in the Middle East Theoretical Perspectives and Policy Recommendations" *Ortadoğu Etütleri*, July 2010, 2 (3), pp. 57-76.
- Doran, M. S. (2011). "The Impact of New Media: The Revolution Will Be Tweeted", Kenneth M. Pollack . . . [et al.], *The Arab Awakening: America And The Transformation Of The Middle East*, Washington: A Saban Center at the Brookings Institution Book, Brookings Institution Press, pp.39-46.
- EIU, Economist Intelligence Unit. (2011). The Economist, "Spring Tide: Will the Arab Risings Yield Democracy, Dictatorship or Disorder?", http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=LINKED_Arab_Spring_1.pdf&mode=wp, 20.12.2011.
- El Beyyumi, İ. el-G. (2011). Zaman Gazetesi, "Arap Baharı'na İlişkin Türk Sorgulamaları" <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1225914&title=yorum-dr-ibrahim-elbeyyumi-arap-baharina-iliskin-turk-sorgulamalari>, 08.03.2012.
- El Mahdi, R. (15 Eylül 2011). Al Ahram Online, "The New "Arabism" From Below" <http://english.ahram.org.eg/NewsContent/4/0/21261/Opinion/-The-new-%E2%80%9CArabism%E2%80%9D-from-below.aspx>, 08.03.2012.
- Erhan, Ç. (2011). "Ortadoğu İçin 3 Senaryo" <http://www.usakgudem.com/yazar/1993/ortado%C4%9Fu-%C4%B0%C3%A7in-3-senaryo.html>, 06.03.2012.
- Freedom House. (2012). "Freedom In The World 2012: The Arab Uprisings And Their Global Repercussions", http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/FIW%202012%20Booklet--Final.pdf, 10.03.2012.
- Khondker, H. H. (2011). "Role of the New Media in the Arab Spring", *Globalizations*, October 2011, 8 (5), pp. 675-679.
- Koçgündüz, L. M. (2011). "Ortadoğu'daki Ayaklanmalarda Bir Katalizör Olarak Al Jazeera ve Mısır Örneği" *Ortadoğu Analiz*, Mayıs 2011, 3 (29), ss.83-92.
- Koldaş U. ve Köprülü N. (2011). "Arap İntifadası mı?: Arap Dünyasındaki Toplumsal Hareketlerin İçsel, Bölgesel ve Uluslararası Dinamikleri", *Akademik Orta Doğu*, 6 (1), ss.23-61.
- Laçiner, S. (2011). "Türkiye Arap Baharı'nın Lideri" <http://www.stargazete.com/yazar/sedat-laciner/turkiye-arap-bahari-nin-lideri-haber-382144.htm>, 15.09.2011.
- Muasher, M. (June 2011). "Arab Spring: Eternal Season of Flux" <http://carnegieendowment.org/2011/06/28/arab-spring-eternal-season-of-flux/8khh>, 02.03.2012
- Oğuzlu, T. (2011a). "Arap Baharı ve Değişen Bölgesel Dinamikler", *Ortadoğu Analiz*, Haziran 2011, 3 (30), ss.33-40.
- Oğuzlu, T. (2011b). "Ortadoğu'daki Halk Hareketleri ve Büyük Güçler" *Ortadoğu Analiz*, Mayıs 2011, 3 (29), ss.68-76.
- Örmeci, O. (2011). "Arap Baharı: Pandora'nın Kutusu Açılıyor" 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, http://www.21yyte.org/tr/pdf6390-Arap_Bahari_Pandoranin_Kutusu_Aciliyor.pdf, 26.02.2012.
- Özhan, T. (2011). "Camp-David Düzeni Yıkılırken Arap Baharı ve Türkiye" *SETA Basın Bülteni*: "The New Middle East and Turkish Foreign Policy" <http://newsletter.setav.org/tr/Posta/seta-basin-bulteni-the-new-middle-east-and-turkish-foreign-policy.aspx>, 28.01.2012.
- Pack, J. and Creveld M. V. (2012). "In the Arab Spring, Watch Turkey" <http://www.nytimes.com/2012/01/05/opinion/in-the-arab-spring-watch-turkey.html?pagewanted=all>, 05.01.2012
- Pollack, K., M. (2011). "Understanding the Arab Awakening", Kenneth M. Pollack . . . [et al.], *The Arab Awakening: America And The Transformation Of The Middle East*, A Saban Center at the Brookings Institution Book, Brookings Institution Press, Washington., pp.1-9.
- SAE- Stratejik Araştırmalar Enstitüsü. (2009) "ABD-İsrail-İran-Türkiye; Ortadoğu'da Değişen Güç Dengeleri", www.turksae.com/sql_file/373.pdf, 26.02.2010.

SAE-Stratejik Araştırmalar Enstitüsü. (Şubat 2011). “Arap Dünyasında Değişim ve Türkiye”, http://www.turksae.com/sql_file/383.pdf, 12.03.2012.

SDE-Stratejik Düşünce Enstitüsü. (Eylül 2011). “Arap Baharının Çiçekleri Türkiye İçin mi Açıyor?”, <http://www.sde.org.tr/haberler/1639/arap-baharinin-cicekleri-turkiye-icin-mi-aciyor.aspx>, 01.03.2012

Şafak, E.(2004). Sabah Gazetesi, “Yüzyılın Projesi”, http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/safak/2004/03/02/Yuzyilin_projesi, 10.03.2012.

Taşpınar, Ö. (2011). “Turkey: An Interested Party” Kenneth M. Pollack . . . [et al.], *The Arab Awakening: America And The Transformation Of The Middle East*, Washington: A Saban Center at the Brookings Institution Book, Brookings Institution Press, pp.268-274.

Telhami, S. (2011). “Arab Public Opinion: What Do They Want?”, Kenneth M. Pollack . . . [et al.], *The Arab Awakening: America And The Transformation Of The Middle East*, Washington: A Saban Center at the Brookings Institution Book, Brookings Institution Press, pp.13-20.

Toga, H. (2011). “Arap Baharı’nda Türkiye” <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/1624/arap-baharinda-turkiye.aspx>, 13.09.2011.

Ulan, M. Ö. (2011). “Türkiye’nin Orta Doğu Politikası Çerçevesinde Arap Dünyasında Türkiye Algısının Değişimi”, *Dünya Jeopolitiğinde Türkiye*, (Ed. Hasret Çomak), İstanbul: Hiperlink Yayınları, ss.463-478.

Yılmaz, S. (2011). “Orta Doğu’ya Demokrasiyi Getirmek”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 3 (5), Yaz 2010, ss.63-82.

Yılmaz, M. E. (2011). “Arap İsyanları ve Arap Ortadoğu’sunun Siyasal Dönüşümü”, *Akademik Orta Doğu*, 6 (1), ss. 63-75.